160

Inleiding tot het denken van Kierkegaard

door

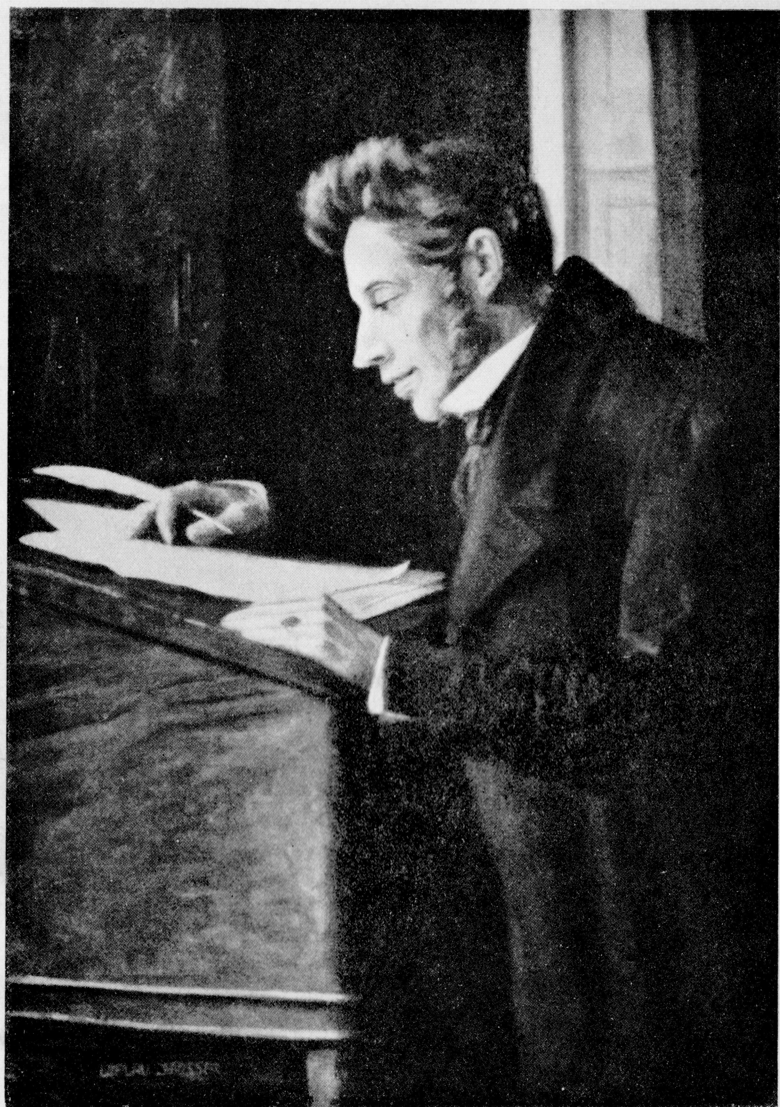
Dr J. C. A. FETTER

»HOOFDFIGUREN VAN HET MENSELIJK DENKEN«

INLEIDING
TOT HET DENKEN
VAN KIERKEGAARD

SERIE „HOOFDFIGUREN VAN HET MENSELIJK DENKEN"

No 11

INLEIDING TOT HET DENKEN VAN KIERKEGAARD

door

Dr J. C. A. FETTER

UITGEVERIJ BORN N.V.
ASSEN - AMSTERDAM

1e druk 1953
2e druk 1954

INHOUD

Sören Aabye Kierkegaard, op 5 Mei 1813 in Kopenhagen geboren, werd in 1830 als student in de theologie aan de universiteit van die stad ingeschreven. Hij grasduinde echter in alle faculteiten. De verbreking, in 1840, van zijn engagement met de toen achttienjarige Regina Olsen, deed in de Deense society veel stof opwaaien; overal in zijn werk schemert dit gebrachte offer door. Eindelijk schreef hij een proefschrift: „Over het begrip ironie bij Socrates", waarin zijn grote bekendheid met de wereldliteratuur reeds opviel.

De wegen, die Kierkegaard daarna ging, kon men in Kopenhagen niet meer volgen; zijn geschriften, in volledige disharmonie met de tijdgeest, verwijderden hem van allen, die zichzelf in wetenschappelijk en godsdienstig opzicht respecteerden.

Predikant werd hij nooit. Hij bleef wonen in de Deense hoofdstad. Vier keer vertoefde hij enige tijd in Berlijn. Toen hij na de dood van de algemeen geachte bisschop Mynster de Deense staatskerk fel aanviel, werd hij in zijn laatste levensjaar het mikpunt van plagerijen. Hij stierf op 11 November 1855.

Thans wordt hij in de gehele wereld erkend als fijnzinnig schrijver, begaafd psycholoog en religieus wijsgeer. Men noemt hem de vader van de existentie-filosofie. Met Sartre heeft hij gemeen, dat hij zijn opvattingen in gestalten van vlees en bloed uitbeeldde. Op de moderne theologie heeft hij veel invloed. Zijn landgenoten vieren in hem tevens de onvergelijkelijke meester van het Deense proza, die „met bijna vrouwelijke verliefdheid" de diepste geheimen van hun taal afluisterde. Dat hij, evenals Strindberg en Van Gogh, tot de „abnormalen" kan worden gerekend, doet weinig afbreuk aan zijn buitengewone betekenis. Hier gelde het bijbelwoord: „Mijn kracht komt in zwakheid tot voleinding".

EEN ZONDERLINGE OPVOEDING

Michael Pedersen Kierkegaard was reeds 57 jaar oud, toen zijn jongste kind Sören uit zijn tweede huwelijk geboren werd. Sören spreekt zelden over zijn moeder, ook niet in zijn dagboeken. Men krijgt de indruk, dat de van nature opgewekte vrouw zich niet gelukkig voelde met haar scherpzinnige man en begaafde kinderen, die allen van haar vervreemd raakten. Hoewel moderne psychologen een verdrongen liefde van Sören voor zijn moeder zouden hebben ontdekt, is het wel zeker, dat zijn vader de opvoeding ter hand nam.

De oude man, afkomstig van de Jutlandse heide, had in zijn jeugd eerst de bitterheid van uiterste armoede geproefd, en door eigen handigheid een fortuin verdiend als wolhandelaar. Reeds op veertigjarige leeftijd was hij gaan rentenieren; boze tongen beweerden, dat daarna zijn enige bezigheid bestond in het overdenken van zijn zonden.

Hij was, behoudens zijn goede eigenschappen, tyranniek. Nimmer gaf hij zich moeite, enige geestelijke vorming bij te brengen aan zijn onontwikkelde vrouw, die eerst huishoudster bij hem geweest was. Hij had haar „het geluk" niet onthouden, dat zij zijn vrouw mocht worden; dat was in zijn ogen meer dan genoeg. Niet beroerd door een zweem van problematiek hield hij vast aan een boers-patriarchale levensbeschouwing, volgens welke de vrouw geschapen was om de man te dienen. Ook zijn begaafde dochters werden daarvan de dupe.

Michael Kierkegaard kon schertsen, schijnbaar vrolijk zijn. Voor de huisgenoten bleef het echter geen geheim, dat

de man met een hardnekkige melancholie vocht, waardoor een floers van wanhoop over zijn leven hing. In zijn nood klampte hij zich vast aan de Gekruisigde. Hij werd aangetrokken door de Hernhutters, voor wie het christelijke leven bijna geheel opgaat in mystieke gemeenschap met de lijdende Verlosser. Dreigendzwaar stond de Heiland voor hem: Thorwaldsen's Christus met de uitgespreide armen was hem te mild. Tot die zwaarmoedige Christus bracht hij zijn zoontje Sören, het kind van zijn ouderdom. De kleine jongen piekerde over de met roeden geslagene, gemartelde godsknecht; hij fluisterde: 't En zijn de Joden niet, Heer Jezus, die U kruisten.... Bij zulk een opvoeding was het ondenkbaar, dat een diepzinnig mensenkind als Sören ooit „het maskeradepakje van het vrolijke Christendom zou aantrekken", noch dat hij het Christendom zou kunnen metamorfoseren in een „idyllische mythologie à la Hegel".

De vader had, evenals de zoon, een gecompliceerde natuur. Hoewel hij zich in de gemeente der Hernhutters geworteld wist, en Sören naar die diensten meenam, ging hij toch ook op de Zondagmorgen ter kerke bij bisschop Mynster, die zijn biechtvader was. Hij las en dacht na, en trachtte met zijn verstand rekenschap af te leggen van zijn geloof. Veel te vroeg redeneerde hij met het jongetje over de moeilijkste vraagstukken. En als een vriend kwam oplopen, mocht Sören in de kamer blijven; dan was 't voor het kind een spannend en bevredigend genoegen bij te wonen, hoe de beide mannen een dialectisch schema opzetten, dat op vaste grondslagen scheen te rusten, en toch door zijn vader met één slag vernietigd kon worden.

Men begrijpt, dat een aldus opgevoede jongen, laat op school gekomen, daar eenzaam bleef. Sören had zijn jeugd heel anders beleefd dan zijn kameraden; hij was een stokoud kind. Ware hij niet zulk een introvert geweest, dan zou hij gemakkelijk de primus van zijn klas en de fantastische aanvoerder van zijn klasgenoten geweest zijn. Nu werd hij om een klein lichaamsgebrek geplaagd, en beet scherp van

zich af; de toekomstige meester van de ironie kondigde zich reeds aan in de schoolperiode.

Zijn omgang met medemensen werd gemakkelijker, toen hij in 1830 student werd. Michael hoopte vurig, dat Sören „het Kanaän van het predikantschap" zou bereiken, maar de student haastte zich niet, „de Jordaan" over te steken. Dat lange talmen bracht onenigheid tussen vader en zoon. De oude man vreesde niet ten onrechte, dat de weg naar het beloofde land door twijfelingen werd gebarricadeerd, en weet die aan Sören's belangstelling op allerlei gebied. Inderdaad had deze theoloog voor alles belangstelling. Loonde het eigenlijk wel de moeite theologie te studeren? Waren de natuurwetenschappen, die in Kopenhagen waardige representanten bezaten, niet veel boeiender? Uitten zich in die nieuwe wetenschappen niet een veel groter durf en universaliteit? Waren deze professoren, wier wezen rust, harmonie en vrede ademde, niet veel aantrekkelijker dan de bestofte theologen?

Een tijdlang gingen Sören's gedachten in die richting, tot zich bezwaren meldden tegen een al te theoretische studie. Het ging hem als Socrates, tot wie de bomen op den duur niets zeiden, en de Atheners alles. Zou hij dan misschien rechten studeren? Zo ja, dan zou hij de hem aangeboren scherpzinnigheid tot virtuositeit kunnen ontwikkelen, en zich als advocaat een spannend bestaan verwerven, waarin hij zowel toneelspeler als zielzorger zou kunnen zijn. Hoe boeiend is het toneel, en hoe interessant de psychologie van de misdadiger! Geen wonder ook, dat Sören, zwevend in romantische stemmingen, zich hartstochtelijk in de literatuur van vele volkeren verdiepte; bovenal fascineerden hem legendarische figuren als Don Juan, Faust en de Wandelende Jood!

Op die wijze verstreken kostbare studentenjaren. Als critisch, ja als koel-sceptisch „toeschouwer" had hij zich een oordeel gevormd over licht- en schaduwzijden van de verschillende faculteiten. In een uur van bezinning kwam hij

tot de conclusie, dat zijn vragen cirkelden om het secundaire, en niet om het primaire: de eigenlijke *existentie*. (Hij vertelt, dat hij eens met Welhaven een gesprek over de filosofie had, en dat deze toen het woord existentie gebruikte, dat Sören zou overnemen, en dat door hem zulk een grote carrière als woord zou maken.)

Toen Sören 25 jaar oud was, in de zomer van het jaar 1838, maakte hij zijn geestelijke balans op en schreef in zijn Dagboek: „Waar het mij aan hapert, is, dat ik niet met mijzelf in het reine kan komen over de vraag wat ik moet doen. Het gaat er om de idee te vinden, waarvoor ik wil leven en sterven". Hij vergeleek zich met een man, die huisraad verzamelt en een huis huurt, maar nog niet de huisvrouw vond, waarmee hij 's levens vreugde en leed zou willen delen. Vanaf dat ogenblik begint zijn afschuw voor objectieve waarheden, waarmede hij natuurlijk niet de waarheden bedoelt, welke op het gebied der wiskunde liggen. Terzelfder tijd beschuldigt hij zich van lusten en uitspattingen. Hierbij behoeft men niet aan zware jeugdzonden te denken; mensen als Kierkegaard, Pascal en Augustinus meten misdaad en schuld anders dan met gangbare begrippen. Wat hij op 19 Mei 1838 innerlijk ondervond, doet aan de bekering van Pascal denken. „Er is een onbeschrijflijke vreugde in mij.., een hemels refrein, dat plotseling mijn gewone gezang overstemt, een vreugde, die verkoelt en verfrist als een bries, als een adem van de passaatwind, blazend van de vlakten van Mamre naar de eeuwigdurende woningen".

Practisch volgde op die dag van bekering en vreugde het besluit, de theologische studie nu toch te voltooien, en zich met zijn vader te verzoenen. Niet lang daarna stierf Michael Kierkegaard, en liet zijn zoon een voor die dagen aanzienlijk fortuin na. Sören, hierin de wens van zijn vader volgend, begon hard te studeren, en legde eindelijk op 3 Juli 1840 cum laude het candidaatsexamen in de theologie af.

Over de verhouding van vader en zoon is veel geschreven. De beroemde „Droom van Salomo", die in Kierkegaard's

boek „Stadia" te vinden is, wekt het vermoeden, dat Sören om de een of andere reden diep in zijn gelovige vader was teleurgesteld; woorden uit zijn dagboek, waarin hij spreekt over een „aardbeving, die zijn bestaan schokte", wijzen in dezelfde richting, ook de zinspelingen op Hamlet! Over dit alles ligt een sluier, die wij niet zullen pogen op te lichten. Men kan als zeker aannemen, dat Michael Kierkegaard een grote invloed heeft uitgeoefend op zijn beroemde zoon, die hem bewonderde en vereerde, en dan weer in diep innerlijk conflict met hem leefde, juist omdat hij in tal van opzichten op hem geleek.

EEN ZONDERLINGE VERLOVING

Na Sören Kierkegaard's dood ontving Mevrouw Schlegel, wier meisjesnaam Regina Olsen was, een pakket. Dit bevatte een door Sören opgesteld verhaal over zijn verhouding met de jonge Regina, benevens allerlei stukken, die daarop betrekking hadden. In 1904, nog door haarzelf geordend, verschenen deze onder de titel: Kierkegaardske Papirer: Forlovelsen (de verloving).

Sören vertelt nauwkeurig, hoe hij Regina leerde kennen, listig langs allerlei wegen trachtte te benaderen, ten huwelijk vroeg, en het jawoord kreeg. Reeds de volgende dag wist hij, dat hij een verkeerde stap gedaan had. Zijn verleden, zijn melancholie, zijn innerlijk, dat eenzaamheid nodig had om zich in een bepaalde richting te kunnen ontwikkelen, en een „doorn in het vlees" stonden een gelukkig huwelijk in de weg. *Hij leed onzegbaar onder de onherroepelijk naderende scheiding.* Dat Regina aanvankelijk niets van dat alles bemerkte, verminderde zijn medelijden met haar. Toen hij eindelijk de verloving definitief verbrak, vroeg het meisje: „Zul je nooit trouwen?" Lachend antwoordde Sören: „Ja, misschien over tien jaar, als ik mijn wilde haver gezaaid heb; dan zal ik jong bloed nodig hebben om mij jong te maken". Dat was een ruwheid, noodzakelijk omdat Regina

hem niet wilde opgeven. Toen zeide zij: „Kus mij ten afscheid! Vergeef mij het leed, dat ik je berokkend heb".

Dat hij afstand deed van Regina kostte hem niet alleen het meisje, maar ook nog (tijdelijk) zijn goede naam in de toenmalige provinciestad Kopenhagen, waar hij over de tong ging.

„Toen de band met Regina verbroken was, gingen mijn gedachten deze kant uit: Nu werp je je òf in het meest wilde leven, dat er is, òf je wordt absoluut religieus, maar die religie zal dan heel iets anders zijn dan het surrogaat dat de dominees aanbieden".

Gedurende zijn hele verdere leven komt Kierkegaard op die verhouding met en op dat afstand doen van Regina terug. Tragisch was, dat ze te jong voor hem was, misschien te oppervlakkig, en dat hij toch zielsveel van haar hield. Het *kon* niet anders; hij moest de verhouding verbreken. Al zijn onder verschillende pseudoniemen geschreven werken staan met dit meisje in verband, hoewel ze niet alle even opzettelijk hun betrekking tot haar verraden. De verhouding met Regina maakte hem tot dichter, tot een religieus dichter, d.w.z. ze schonk hem de motieven, die hij gedurende zijn gehele leven, vooral in de eerste periode daarvan, heeft gebruikt, totdat iedere mogelijkheid verwerkelijkt was, Aan de hand van Regina Olsen zal ik door de wereldgeschiedenis gaan, heeft Kierkegaard, niet zonder zelfbewustzijn, gezegd; die voorspelling is uitgekomen.

Duidelijk voor ons, die de geschiedenis kennen, maar daarom nog niet duidelijk voor zijn tijdgenoten, wordt het gebeurde met Regina behandeld in het kleine geschrift: „Vrees en beven". Pseudoniem: Johannes de Silentio.

Hier komt de geschiedenis van Abraham's offerande, die voor alle humanistisch denkenden zo moeilijk te begrijpen is, in het middelpunt der aandacht te staan.

Zoals aan Abraham werd bevolen, zijn inniggeliefde zoon Isaäk te offeren, zo werd aan Kierkegaard opgedragen, Regina prijs te geven, die hij boven alles liefhad, d.w.z. iets

te doen, dat hij aan niemand kon uitleggen, en dat in de ogen van de wereld immoreel was. Nog eens: het punt van uitgang moge voor ons thans min of meer duidelijk zijn, niemand van zijn tijdgenoten besefte Kierkegaard's innerlijke tragedie. Daarom noemde Sören zich hier Johannes de Silentio; bovendien koos hij als motto voor de titelpagina van zijn boek een mysterieus citaat: „Wat Tarquinius Superbus in de tuin met zijn papavers besprak, werd wel door zijn zoon begrepen, maar niet door diens boodschappers". [1])

Regina zou Sören's boek begrijpen, als niemand anders het verstond.

De schrijver maakt in dit geschrift een minutieus onderscheid tussen de „ridder van de berusting" en „de ridder van het geloof"; de laatste hoopt, hoewel er geen enkele reden is om te hopen; het is absurd, dat hij hoopt, maar hij doet 't toch. De psychologische achtergrond: Kierkegaard hoopt nog steeds, dat hij Regina terugkrijgt.

In hetzelfde jaar (1843) verscheen het meesterlijke boek: „De herhaling", met als ondertitel: Een poging tot experimentele psychologie, onder het pseudoniem: Constantyn Constantius.

Dit werk is in de ik-vorm geschreven. Constantyn Constantius bestrijdt de talrijke romantische schrijvers, die beweren, dat de liefde slechts in de herinnering gelukkig is; volgens hem wordt de liefde door de herhaling gelukkig. Vóór dit boek gereed was, vernam Kierkegaard, dat Regina zich met Frits Schlegel verloofd had; dit bericht gaf hem een grote schok. Zijn minachting voor de vrouw werd er tijdelijk door gestimuleerd, maar gelukkig zijn al te schampere uitlatingen bij de revisie van het boek verwijderd.

Constantyn Constantius vertelt de liefdesgeschiedenis van

---

[1]) Dit geheimzinnige woord slaat op het volgende Romeinse verhaal: De zoon van Tarquinius zond een boodschapper om aan zijn vader te vragen wat hij doen moest met het overwonnen volk der Gabiërs. Tarquinius, die de boodschapper wantrouwde, nam deze mee naar zijn tuin, en rukte daar de bloemen van de grootste papavers af. Hiermede bedoelde hij, dat zijn zoon de prominenten van de Gabiërs moest doden.

een jonge man, die zeer op Sören Kierkegaard gelijkt, en die op een bijzondere wijze, n.l. door sublimering de „herhaling" ontvangt en beleeft. Die jongeman was verloofd en gelukkig; hij gloeide van liefde. Zijn vriendin was de enige, die hij ooit had liefgehad, of zou kunnen liefhebben, en toch werd zij hem tot een last. In zijn verliefdheid was hij de liefde al te boven; die was reeds een herinnering geworden. Terzelfdertijd voltrok zich in hem een merkwaardige verandering; hij ontwaakte tot dichterlijke productiviteit. Het jonge meisje had een dichter van hem gemaakt; zij werd zijn muze, en daarmee hield zij op zijn geliefde te zijn. Zo ondertekende zij haar eigen doodvonnis. De situatie maakte hem grenzenloos wanhopig. Om hem te helpen gaf een vriend hem de raad, 't aan het meisje te doen voorkomen, alsof hij een verhouding met een ander had. Toen hij die raad opvolgde, was in zijn manier van handelen een dosis wraak verborgen, omdat zij hem zo slecht begrepen had. Evenals Shakespeare's Richard III mengde hij wat afkeer in zijn liefde. Zo brak hij dus met haar, maar ondanks alles hoopte hij, als Job, dat hij alles zou terugkrijgen. Toen hij echter vernam, dat het meisje met een ander getrouwd was, stelde hij zich tevreden met de herhaling van zijn liefde in het dichterschap. „Ik ben weer mezelf.... de tweespalt in mijn natuur is verdwenen.... ik ben weer een eenheid.... de snaren, waarin ik verward was, zijn stukgeslagen; het magische spel, dat mij zozeer betoverde, zodat ik niet tot mezelf kon terugkeren, is nu gebroken.... Het is voorbij, mijn jacht is los van de wal... Ik behoor toe aan de Idee... Als de Idee mij wenkt, volg ik; als zij een afspraak met mij maakt, kom ik; als zij mij roept, verloochen ik niemand.... Heil de brekende golf, die mij in de afgrond bedelft! Heil de brekende golf, die mij omhoog heft tot boven de sterren!"

In „De herhaling" toont Kierkegaard zich een geestverwant van die existentialisten, die de „liefde" beschouwen als een indringster in het kasteel van onze vrijheid, ons hoogste en enige bezit. Wie werkelijk vrij wil zijn, moet

met geen mensenkind te nauw verbonden zijn. Een gedachte der Romantiek, die in andere geschriften van Sören ook weer bestreden wordt; in al die onder pseudoniem verschenen geschriften komt telkens slechts één element van Kierkegaard's wezen naar voren.

Vergelijkt men deze twee eerste boeken van Kierkegaard met elkaar, dan kan men zeggen, dat „De herhaling" meer romantisch gekleurd is, terwijl „Vrees en beven" meer op het religieuze is afgestemd. In „Vrees en beven" deed hij afstand van het meisje, omdat God het zo wilde, opdat door hem een taak volbracht zou worden, die niemand begrijpen kon, tenzij in veel latere tijden. Kierkegaard zou een „offerdier" zijn, en zijn opdracht vervullen, zonder enig uitzicht op aards geluk. Maar in dat ongeluk zou hij gedurende de ogenblikken, waarin hij zich zijn taak tenvolle bewust was, gelukkiger zijn dan in het geluk, dat hem was aangeboden, en dat hij toch moest prijsgeven. Hij had nu een Idee, waarvoor hij leven en sterven wilde, een doel, dat hij zichzelf gesteld had, en dat hem tevens door God voor ogen gesteld was; hij zou, evenals Abraham, de stamvader worden van een heilig volk in de van God afgevallen mensheid.

Hier klinkt de stem van de allerhoogste levensernst. Doch in geen enkel boek van deze veelzijdige man ontbreken humor en ironie. „Eens werd ik opgevoerd naar de zevende hemel. Daar waren alle goden vergaderd. Uit bijzondere welwillendheid werd mij de vervulling van een wens toegestaan. Wilt ge, zo zeide Mercurius, jeugd bezitten, of schoonheid, of macht, of het allerschoonste meisje, of een lang leven? Kies.... maar slechts één ding. Toen antwoordde ik: Dan kies ik dit éne ding, dat ik altijd de lachers aan mijn kant zal hebben".

ZONDERLINGE WIJSGERIGE GESCHRIFTEN

Waarvoor wilde Sören Kierkegaard leven en sterven? Terwijl hij anders dan alle anderen, geheel zichzelf wilde

zijn in een tijd, waarin het onpersoonlijke troef was, beschouwde Kierkegaard het allereerst als zijn taak, aan de wereld de *waarheid* voor te houden, niet de objectieve waarheid, maar die waarheid waar het in het Christendom om gaat. Teneinde die taak te vervullen, begon hij een reeks merkwaardige geschriften uit te geven, waarmede hij de wereld „op bedriegelijke wijze tot de waarheid roepen wilde". Voor een beschaafde lezerskring schreef hij boeken van aesthetische en ethische strekking, waarin hij de vragen, welke zijn tijdgenoten bewogen, zo behandelde, dat dezen vanuit hun romantische stemmingen bekeerd zouden worden tot het wezenlijke existeren. Hij deed dit met een zo grote dichterlijke virtuositeit, dat zijn geschriften, hoewel zij in volkomen disharmonie met de tijdgeest waren, toch de aandacht trokken. Zijn hoofdwerken, die „volgens de plannen" op elkander volgden, bestaan niet slechts uit verhandelingen. Talrijke personages komen er in voor, die soms van het ene boek naar het andere meegaan, en denkbeelden aanhangen, welke de schrijver nu eens propageert en dan weer bestrijdt. Onvergetelijke beelden en gelijkenissen geven kleur aan het geheel.

Niemand in Kopenhagen wist precies wat dit alles betekenen moest, daar de auteur bij een ieder bekend was. De verwondering groeide, toen Kierkegaard *onder eigen naam* geschriften van zuiver religieus gehalte liet verschijnen, alle met dezelfde kenspreuk: „Voor de enkeling, die ik met vreugde en dankbaarheid mijn lezer noem."

Waarom trachtte Sören de mensen op die dwaalwegen te brengen? Omdat zijns inziens het Christendom zelfstandig werken moet. Het publiek is, meende hij, zo romantisch, dat het de evangelische waarheid altijd in verband brengt met een persoon, die het bewondert, ja adoreert. Sören werd door niemand bewonderd; hij leidde het leven van een goedmoedige, ambteloze geleerde, een zonderling. Met opzet deed hij op straat of hij een flaneur was. Niemand bedacht, dat hij zijn schaars verkochte boeken op eigen kosten uit-

gaf, en van te voren de dag berekenen kon, waarop zijn kapitaal zou zijn weggeslonken. Niemand mocht ook iets vermoeden van de ontzaglijke ernst, die hem bezielde, opdat elke persoonlijke overdracht zou zijn uitgesloten. Israël Levin, die een tijdlang zijn secretaris was, deelt mee, dat zij het er goed van namen, en dat Sören zijn gezondheid op 't spel zette door het drinken van onmatig sterke koffie. Henriette Lund, een van Sören's nichtjes, beschreef een partij, die haar oom voor de familieleden gaf; daar schonk hij champagne, en het meisje hoorde de oudere generatie fluisteren over kinderen bederven en geld wegwerpen. In die royale levenswijze lag een element van opzet verscholen, van romantische camouflage, evenals in de pseudoniemen. Niemand mocht weten wat in hem omging; niemand mocht er ook maar iets van vermoeden, dat achter deze schijnbaar weelderige levenswijze een worsteling met God plaats vond, die hem tot aan de grenzen van de wanhoop bracht. Door afgronden van pijn en leed moest hij zijn dienst in deze wereld vervullen, doch niemand mocht die afgronden peilen.

Alles wat hij publiceerde was: een ernstig, spottend, ironisch beschrijven van eigen innerlijk. Hij verkleedde zich, opdat de mensen hem niet zouden herkennen; het doel was immers, dat zij zichzelf zouden herkennen om te kunnen existeren. De pseudoniemen moesten ook aanduiden, dat Kierkegaard nimmer geheel achter een van zijn werken stond, ook niet achter de personen, die schijnbaar zijn ideeën verdedigden. Want terwijl deze personen hun ideeën verdedigden, was hij, Kierkegaard, al weer op weg naar een volgend stadium. Zo is zijn oeuvre vanaf het begin zowel een verkleedpartij als een volkomen bewuste structuur.

HET EEN OF HET ANDER

Deze reeks wordt geopend met Enten-Eller (Het een of het ander), waaraan hij reeds begonnen was, toen hij nog

met Regina verloofd was, doch het besluit had genomen, haar op te geven. De titel is in zekere zin belangrijker dan het boek zelf, dat minder goed geschreven is dan „De herhaling"; die titel bezorgde hem de bijnaam Enten—Eller, *Of..Of.* Het pseudoniem is: Victor Eremita d.i. de kluizenaar, die overwonnen heeft.

In die titelkeuze verraadt zich ook de antipathie tegen de wijsgeer Hegel, wiens „karakterloze verzoening der tegendelen" door Kierkegaard fel werd bestreden. Volgens Hegel verloopt het leven in tegenstellingen, evenals de wereldgeschiedenis: these en antithese; de wijze mens zoekt de synthese en geeft niets prijs; nimmer doet hij dus een definitieve keuze. Voor dit principe van „het een én het ander" heeft Kierkegaard slechts woorden van ironie, haat en verachting. „Het een óf het ander, ziedaar het woord, waarop de gesloten deuren openvliegen en de idealen te voorschijn treden. O verrukkelijk schouwspel! Het een óf het ander is het paspoort, dat toegang verleent tot het Absolute. God zij geloofd! Ja, het een óf het ander is de sleutel tot de hemel; het een én het ander is de weg naar de hel.".

Allereerst roept Kierkegaard op, een keuze te doen tussen de aesthetische en de ethische mogelijkheid. De aesthetische mens is poëtisch; iedere werkelijkheid vervluchtigt hij tot een mogelijkheid; zonder ophouden snelt hij van de momentele vervulling van een verlangen naar een nieuwe begeerte.

Kenmerk van de aestheet is, dat hij uit zijn nood: de hem bedreigende dodelijke verveling, een deugd maakt. Leef willekeurig! is zijn ironische categorische imperatief. Wie zich een meester betoont in de willekeurigheid, is in staat vrij en souverein boven het leven te zweven; op die wijze verliest de werkelijkheid haar zwaarwichtigheid; gedompeld in het licht der zuivere toevalligheid verandert ze vaak in vrolijke sprookjesvormen.

In het aesthetisch stadium leeft de mens van stemmingen en geniet hij de stroom van psychische overvloed. De schrijver van Enten-Eller, die nog dicht bij de Duitse roman-

tiek stond, tracht de aesthetisch-romantische mens zo te beschrijven, dat de lezer de innerlijke onvastheid en de verborgen wanhoop van die levenshouding gaat doorzien.

De eerste schrede naar de existentie wordt gezet onder invloed van een ethische prikkel, die de mens uit zijn aesthetische dommel wekt. Deze gaat nu begrijpen, dat het leven eerst in het ethische stadium het stempel van onwankelbare trouw en harmonische schoonheid draagt. Wie voor het ethische en voor de plicht kiest, betreedt de sfeer waar het leven meer dan spel is; zo iemand ontvangt de ridderslag van een onverwoestbaar *karakter.*

Een onderdeel van Enten-Eller is: het beroemde „Dagboek van de Verleider". Wij mogen hierin niet veel autobiografie zoeken; het is waarschijnlijk, dat Kierkegaard's eigen ervaringen op erotisch gebied, afgezien van de Regina-periode, zich op een meer gewoon niveau bewogen hadden dan dat van de geraffineerde Verleider. (Wel mag men deze Verleider als een mogelijkheid van Kierkegaard's ziel beschouwen). Voor deze typische Verleider betekent de werkelijkheid niets; voor hem is 't het belangrijkste, dat hij altijd de Idee aan zijn kant heeft, zodat hij van het moment een stukje eeuwigheid kan maken. De Verleider stelt zich ten doel, de omstandigheden steeds zo te ordenen, dat zijn belevenissen tot de hoogste graad kunnen worden opgevoerd. „Alles moet met langzame teugen genoten worden", zegt hij, en ook: „Men moet het stadium dweperij zo lang mogelijk trachten te bewaren". Verder: „Men moet een vrouw geestelijk zo ver brengen, dat zij niets meer wil, niets meer kan willen dan: zich overgeven". Johannes' inzicht in de vrouwenziel grenst aan het ongelooflijke, hoewel er natuurlijk wel een en ander tegen zijn beweringen is in te brengen!

De brieven van rechter Willem aan zijn vriend A., die op dit Dagboek volgen, vormen met de inhoud daarvan een welkom contrast. Deze „ethische" rechter is geen puritein; met de nodige humor tracht hij zijn „aesthetische" vriend A.

van de dwalingen zijns weegs af te brengen. In de eerste brief analyseert Willem de romantische liefde; hij valt zowel de theorieën van A. als die van de Verleider aan, volgens welke het huwelijk de hel zou zijn, en de romantische liefde de hemel. De tweede brief van de rechter brengt het ethische stadium meer principieel naar voren. Wie dit stadium van zijn levensweg betreedt, doet principieel een *keuze* met alle consequenties daarmede verbonden. Hier wordt een der hoofdthema's van Kierkegaard's werk aangeroerd, dat, op allerlei wijze uitgewerkt, steeds weer naar voren zal komen, en dat in de existentie-filosofie zulk een grote rol speelt: de persoonlijke keuze. Voor rechter Willem is die keuze een religieuze daad. De rechter hanteert de religieuze terminologie en gebruikt onbevangen bijbelteksten. En toch is hij in Kierkegaard's ogen geen Christen; hij slaat de tonen der immanentie aan, die in een door Hegel geleid orkest niet vals zouden klinken.

Hoewel dus rechter Willem tegenover de brillante Verleider de sympathie van de ethische lezer wekt, was Kierkegaard zelf, toen hij Enten-Eller schreef, reeds ver van dit in zijn ogen eenzijdige stadium der ethiek verwijderd. Hij was – zo zeide hij – niet bereid, de worsteling van de ziel om God te verlagen tot een huwelijks- en beroepsethiek. Hij zelf was immers religieus reeds in het klooster; het pseudoniem Victor Eremita duidt dat aan. Rechter Willem is, ofschoon zich van deze functie niet bewust, niet meer dan een brug naar het religieuze stadium.

DE RELIGIEUZE SITUATIE

Feitelijk levert Kierkegaard reeds in „Vrees en beven" een zwaar gevecht met rechter Willem, wiens ethische levensbeschouwing niet de zijne is. Het ethische, waarover de rechter, in dit opzicht een getrouw volgeling van Hegel, zo ernstig en sympathiek gesproken heeft, is toch: het algemene, dat zich in de enkeling verbijzondert. Kierkegaard

is van mening, dat de filosoof, die de verheven ethiek als het hoogste levensdoel beschouwt, de religie buiten spel moet laten; de waarachtig gelovige weigert beslist de beleefde buiging, die het Hegelse systeem voor hem maakt. Want het geloof stelt de enkeling boven het algemene. Abraham, met wie volgens de Heilige Schrift de *geschiedenis* der mensheid begint, is juist daarom een gelovige, omdat hij zich niet in het algemene voegt. De ethiek zonder meer zou zich tegen Abraham's houding moeten verzetten.

De ethiek beroept zich, evenals de wetenschap, op feiten, die door een ieder gecontroleerd kunnen worden; een geschrift als „Vrees en beven" daarentegen appelleert, gelijk elk waarachtig kunstwerk, slechts aan datgene, wat een mens zelf innerlijk ontdekt heeft. Niemand zal ooit met zijn verstand begrijpen, waarom Abraham Isaäc wilde offeren, en evenmin waarom Kierkegaard het boven alles geliefde meisje opgaf. Abraham en Kierkegaard gehoorzaamden aan Gods stem.

Kierkegaard betoogt, dat men Abraham niet een tragische held kan noemen zoals Agamemnon, Brutus, en ook Jefta. De eerste wilde zijn dochter Ifigeneia offeren om de godin Artemis te verzoenen ten bate van het Griekse vaderland; de tweede wenste voor zijn zoon geen uitzondering te maken, toen de bedreigers van de Romeinse republiek gestraft moesten worden; de derde had zich door een gelofte verbonden: hij moest, als overwinnaar uit de strijd teruggekeerd, ongelukkigerwijze juist zijn dochter offeren. Het verschil tussen deze tragische helden en Abraham springt in het oog. De eersten blijven, ondanks de schijn van het tegendeel, binnen de grenzen van het ethische; zij laten de liefde voor de gemeenschap meer gelden dan die voor hun kinderen; dat is een bevestiging van de ethiek. Abraham echter verkeerde in een geheel andere situatie; door zijn daad transcendeerde hij volkomen het ethische; hij wendde zich naar een heil aan gene zijde van het ethische, waardoor het werd opgeheven; hij offerde Isaäc niet om zijn

volk te redden, noch voor de Idee van de staat, noch om een verbolgen godheid te verzoenen.

Terwijl dus de tragische held groot is door een deugd, die een ieder begrijpt, is Abraham alleen maar groot door een subjectieve deugd, die niemand verstaat. Maar.... waarom deed Abraham dit dan? Voor God deed hij dit, omdat God deze proef van geloof eiste; voor zichzelf deed hij het, omdat hij de proef wilde doorstaan. De eenheid van deze twee gezichtspunten wordt precies uitgedrukt door het woord, dat steeds gebruikt is om deze situatie te karakteriseren: dit was een beproeving, een aanvechting.

Aan deze keuze van Abraham kan men nimmer zonder angst denken. Als een mens de weg van het geloof betreedt, kan niemand hem raad geven, omdat niemand zich geheel in hem kan inleven; het geloof is een passie, verbonden met eenzaamheid, lijden en angst.

Hoewel wij, aan Regina Olsen denkend, Kierkegaard's redenering wel kunnen volgen, brengt ze ons toch in een moeilijkheid. Het valt ons zwaar, de religieuze opdracht geheel buiten het ethische te denken, zoals het verhaal van Abraham's offerande verlangt. Ook Albert Schweitzer vertelt in zijn autobiografie („Aus meinem Leben und Denken"), dat hij met „vrees en beven" alleen de keuze gedaan had, als zendeling-arts naar Aequatoriaal-Afrika te gaan, en hij vergelijkt zich met de aartsvader. Het was hem te moede als Abraham – zo schrijft hij –, omdat hij het liefste, dat hij bezat: zijn liefde voor de Europese cultuur en voor muziek zou moeten prijsgeven. Maar evenals Abraham kreeg hij alles terug, o.a. omdat hij, tegen zijn verwachting, in de tropische hitte kon studeren en musiceren. Toch is de daad van Schweitzer niet geheel met die van Abraham te vergelijken; de hulp aan de negers wordt immers door een ieder ethisch geapprecieerd. Er waren bij Schweitzer echter ook andere, zeer subjectieve motieven in het spel, die hem eerder met Kierkegaard verbinden. Schweitzer vertelt verder, dat men hem berispte, omdat hij zijn levenbesluit had

genomen, zonder er met iemand over te spreken. Hij verdedigt zich met te zeggen, dat Abraham en Paulus dat evenmin hadden gedaan.

Ook dienen wij goed te beseffen, dat slechts een kleine categorie mensen er voortdurend een solo-geweten (uitdrukking van de Noorse bisschop Berggrav) op na mag houden. Want wel zegt het Evangelie: Indien gij bidt, ga in uw binnenkamer, en sluit de deur (Matth. 6 : 5–8), maar ook: Waar twee of drie vergaderd zijn in Mijnen naam, daar ben Ik in het midden van hen (Matth. 18 : 19–20). Zo keurt ook Vondel Jefta's offer allerminst goed; hij veroordeelt hem bij monde van de priester om zijn solo-geweten.

Intussen moet men de stelling, dat de gelovige aan de algemeen ethische eis mag voorbijgaan, niet misverstaan. Kierkegaard staat geenszins afwijzend tegenover het ethische gebod. Moge de romantisch-aesthetische mens het ethische vaak minderwaardig achten, de gelovige doet dit doorgaans niet. Maar soms ziet de laatste zich genoodzaakt, het terrein van het algemeen ethische te verlaten, hoewel hij dankbaar is voor de zekerheid en geborgenheid, waarin hij zich op ethisch gebied kan verheugen. Voor hen die dit terrein nimmer verlaten, worden „het algemene", „de plicht" en „God" begrippen, die stuivertje wisselen. Voor dezulken is: God liefhebben en de naaste liefhebben een tautologie. Neen, de „ridder van het geloof" heft het gebod der naastenliefde niet op, en toch is 't mogelijk, dat hij zijn liefde voor de naaste door zijn liefde voor God op een geheel andere wijze uitoefent dan de algemene plicht 't zou eisen.

Het ligt in de lijn van Kierkegaard's opvattingen, dat hij de waarde van de kloostergelofte erkent. Victor Eremita immers leeft reeds „in het klooster". Met de Rooms-Katholieke oplossing van dit probleem kon Kierkegaard zich echter niet verenigen. Dat deze met „merita" (verdiensten) rekent, was voor hem onaanvaardbaar. Hij was 't met Luther eens, dat de mens slechts door genade zalig worden kan. Wel apprecieerde hij 't, dat zich in „de beweging naar het

klooster" een beslissing van de mens manifesteert, en dat hier tenminste een ernstige poging wordt gedaan, zich op het absolute Doel te betrekken. Het Katholicisme had volgens hem een „hoogwelgeboren voornaamheid", die gunstig afstak bij de zielige makelaarswijsheid en de vlotte preek van het verworden Protestantisme.

Kierkegaard was echter van oordeel, dat van de mens niet gevraagd wordt, zich in een kloosterorde terug te trekken. Het is de fout van „de kloosterbeweging", dat zij aan het meest innerlijke door iets van uiterlijke vorm expressie wil verlenen. De monnik is even zo goed iets uiterlijks als de raadsheer in het Gerechtshof. Degene, die voor het Absolute kiest, trekke „het samengestelde gewaad van de eindigheid" niet uit, om de kledij van het klooster aan te doen. Misschien kiest hij een gewoon beroep, en gaat 's Zondags naar de Dierentuin. Maar.... hoewel hij in de eindigheid leeft, ligt zijn eigenlijke Leven niet daar. Bij aardse winsten en verliezen, bij ernst en scherts, in benauwdheid en vreugde voltrekt hij de verborgen beweging, waarin zich de resignatie van het grote ogenblik zijner keuze herhaalt. Ook al zou hij de machtigste heerser op aarde worden, en de kroon werkelijk koninklijk dragen, dan nóg zou hij niet door die glans verblind worden, noch op de dag van zijn hoogste macht, noch in de nacht van zijn dood. Wat hij uiterlijk ook moge schijnen, en in zekere zin ook is, de religieuze mens staat geheel en al in de macht van zijn godsvoorstelling.

Deze religieuze situatie gaat gepaard met *angst*.

„Zoals de vogel, die zorgeloos rondvloog, gevangen worden kan; zoals de vis, die vol vertrouwen het water doorkliefde, en onfeilbaar zeker door het toverland van de zeeruimte stuurde, buiten zijn element op het land moet liggen, zo is de religieuze mens *gevangen*. Want het Absolute is niet zomaar het element van een eindig wezen."

Voor Kierkegaard zijn de wezenlijke uitdrukkingen van het religieuze pathos: angst en lijden, en ook.... schuldgevoel. Schuld en religieus lijden hangen samen. De ziel zou,

gelijk een vogel in de lucht, zich zorgeloos in Gods oneindigheden kunnen bewegen, als er geen schuld was, geen geheimzinnige schuld. Wie 't waarom van die schuld gaat beredeneren, vindt geen oplossing. Iedere verstandelijke beschouwing zal er op uit zijn, permanent schuldbesef te kenschetsen als iets, wat het menselijke gevoel verre te boven gaat, en heeft de tendenz absolutie te proclameren. Degene echter, die zich op het absolute Doel richt, laat zich door inblazingen van het verstand niet misleiden. Wie voor God existeren wil, wijst de verzoeking af, zich met een „comparatief schuldgevoel" te sussen. Angst, lijden en besef van voortdurende schuld zijn uitingen van existentieel geloof.

In zijn boekje „Het begrip angst" tracht Kierkegaard een moderne parafrase te geven van het verhaal van de Zondeval. De bewust geworden mens, die de „duizeling" van de vrijheid heeft meegemaakt, en zich nu onzeker, schuldig voelt, kan vluchten in het algemeen ethische, maar dan geraakt hij in schuld, omdat hij vlucht voor zichzelf. Hij kan in het Eeuwige vluchten, maar het is niet zeker, dat het Eeuwige hem opvangt. Hij is, om een moderne existentiële uitdrukking te gebruiken, in een ontzettende werkelijkheid „geworpen". Angst en lijden bepalen zijn lot.

Hier worden gemoedstoestanden weergegeven, die in Kierkegaard's tijd niet of nauwelijks aan de orde waren, maar die na de eerste wereldoorlog, toen alle oude zekerheden verloren waren gegaan, beter werden aangevoeld.

Wij denken aan de door vele psychologen bewonderde romans van Franz Kafka, gestorven in 1924. Kafka's roman: „Het proces" heeft als onderwerp een geheimzinnige schuld, die men niet met name kan noemen, omdat ze vóór alle daden ligt. In een volgende roman van Kafka, „Het slot", ontmoeten wij iemand, die een betrekking wil krijgen, een vaste baan, als 't ware in de eeuwige wetten verankerd, maar.... het slot is onbereikbaar. Geen enkele relatie verschaft hem ooit die benoeming; stuurloos dwaalt hij rond.

Kierkegaard en Kafka werden beiden dodelijk getroffen door het oerraadsel van: „er te zijn", en van hier „in staat van schuld te zijn."

De gewone, „gezonde" mensen worden vermoedelijk slechts nu en dan door de griezeligheid van dit besef overvallen. Degenen, die vast staan in een afgepaste ethiek, willen ons suggereren, dat dit raadsel slechts bestaat in de hoofden van psychopaten als Kierkegaard en Kafka, voor wie het een voortdurende obsessie was; de „progressieven" van tegenwoordig, die opnieuw precies weten, wat goed en kwaad is, beschouwen deze angsten als spoken van een tijdperk, dat voor hen voorbij is. Schrijver dezes is vervuld van een bijna onvervulbare hoop, n.l. op een schare van „progressieven", die de quintessens van deze dingen zal verstaan.

Behalve het begrip angst introduceert Kierkegaard nog een andere uitdrukking, die niet minder bekend werd: *de ziekte tot de dood.* Die uitdrukking werd door hem ontleend aan Joh. 11 : 4, waar Jezus over Lazarus zegt: „Deze ziekte is niet ten dode". Hoewel de tegenwoordige wijsbegeerte, die vaak geconcentreerd is op het probleem van de dood, gaarne Kierkegaard's woorden citeert: „Ik voel mij als een galeislaaf, die aan de dood zit vastgeketend. Als het leven zich beweegt, rammelen de boeien", bedoelt Kierkegaard met de „ziekte tot de dood" toch niet die dood, die de afsluiting van het aardse leven ten gevolge heeft. De geheimzinnige ziekte, waarover hij schrijft, is de wanhoop, de vertwijfeling, een sterven zonder einde, dat telkens weer in leven overgaat. Wanhoop is niet de intellectuele twijfel, die noodzakelijk is om tot kennis te komen; wanhoop is die vertwijfeling, die het gehele bestaan raakt, waardoor de mens in al zijn vezelen wordt aangetast. Stelt men de vraag of deze wanhoop slechts bij tragische figuren voorkomt, dan moet het antwoord volgens Kierkegaard ontkennend luiden; er is een algemeenheid van deze „ziekte tot de dood". Dat duizenden beweren hiervan niets te weten, bewijst niets.

Geen enkele arts zal een mens gezond noemen uitsluitend op diens eigen verklaring, in zijn organisme immers kan een ziektekiem steken, die voorlopig slaapt. De mens kan menen, dat hij in harmonie en vrede leeft — want de „ziekte tot de dood" kan zich verbergen —, maar zijn niet wanhopig-zijn is vaak een masker. Slechts degene, die met hart en ziel Christen wordt, in de betekenis, die Kierkegaard aan dat woord hecht, kan van deze ziekte werkelijk genezen worden. Alle anderen zijn ziek en gewond, hetzij ze dit willen erkennen of niet, hetzij ze vrolijk met lichte danspassen voortschrijden of zich hijgend en steunend door het leven slepen. Zelfs het allerschoonste en meest lieflijke: vrouwelijke jeugd in de prilheid van haar geluk, vormt geen uitzondering, want diep van binnen, in een laatste schuilhoek, achter alle vrolijkheid en scherts woont toch de wanhoop; achter schijnbare veiligheid loert de angst. Een bagatel, b.v. een losjes weggeworpen, arglistig raadselachtig woord is voldoende om deze angst te doen ontwaken. En als de „ziekte tot de dood" zich eens gemanifesteerd heeft, al is het maar voor een ogenblik, wordt 't duidelijk, dat zij altijd invloed, ja heerschappij heeft uitgeoefend. (Een halve eeuw vóór het optreden van Freud heeft Kierkegaard in dit geschrift reeds aangetoond, dat het onbewuste het mensenleven beheersen kan!)

Wanhoop en angst zijn bepalingen van de *geest*.

Minutieus beschrijft Kierkegaard allerlei vormen van wanhoop: „de wanhoop der oneindigheid", die hierin bestaat, dat een mens zijn eindigheid geheel inboet, en de „wanhoop der eindigheid", die zich omgekeerd voordoet als een totaal gebrek aan oneindigheidsbesef. Het Zelf is een synthese van eindigheid en oneindigheid; het verwezenlijkt zich slechts dan, als het zich door zijn oneindigheidsdrang oneindig ver van zich zelf verwijdert, en toch door zijn eindigheidsdrang telkens weer tot zich zelf terugkeert. Als echter een van deze bewegingen uitblijft, is 't met de continuïteit van het Zelf gedaan; en wie niet zich zelf wordt, vertwijfelt. Want

wie met zijn schedel de sterren wil raken, en de bodem onder zijn voeten verliest, vervluchtigt zich; wolken en winden gaan met hem spelen. Maar wie, door mensenvrees en werelds accomodatievermogen gedreven, in het geheel niet waagt, zich zelf te zijn, wie geen eigen gezicht heeft, afgeslepen is als een kiezelsteen, courant als een gangbare munt; wie zich tot nummer in de menigte verlaagt, en zich tot een niets zeggende herhaling van het eeuwige enerlei degradeert, ook zulk een mens wordt vroeg of laat wanhopig. Ibsen's „Brand" en „Peer Gynt" zijn niet zonder inwerking van Kierkegaard's gedachten geschreven.

Die wanhoop is: „de ziekte tot de dood", de volkomen vertwijfeling aan zich zelf. Zij wordt „zonde", als de vertwijfelde weet, dat hij tegenover God staat. De „zonde" heeft niets te maken met het morele kwaad, behoort tot een geheel andere categorie. De heidenen, maar ook rechter Willem en de zijnen, die alleen voor ethiek opkomen, weten niet wat zonde is. Zonde bestaat slechts voor hen, die bewustzijn van God hebben, maar die niet willen, gelijk Hij wil, en die dus ongehoorzaam zijn. Het leven van de meeste mensen is zo indifferent en zo ver van het geloof verwijderd, dat het bijna te geesteloos is om zondig en wanhopig genoemd te worden; deze „veel-te-velen" zijn te vergelijken met hen, die bij Dante in het voorportaal van de Inferno vertoeven: ze hadden te weinig ruggegraat om in de hel der wanhoop te worden opgenomen. De beste mensen van deze wereld echter gaan met een stille wanhoop rond.

Deze „ziekte tot de dood", de grote onzekerheid waarin we verkeren, is de nood der mensheid. In die zin is de wereld één groot ziekenhuis.

Steeds meer zal het blijken, voorspelt Kierkegaard, dat het inderdaad zo is. Wereldse vrolijkheid en levenslust zullen niemand in verwarring brengen, die deze diagnose van de mens eens stelde. De mens staat aan de rand van een afgrond (het nihilisme).

Hoe zijn die angst en die wanhoop te verklaren? Nog

eens: de psychologie kan niet verder gaan dan het constateren van deze „existentialen". Waar de psychologie aan haar grens komt, neemt de dogmatiek haar taak over, en richt de aandacht op de „erfzonde", de ideëele mogelijkheid der zonde. De psychologie heeft een legitieme belangstelling voor de begrippen angst en wanhoop als fenomenen; het verlossende woord spreekt niet zij, maar het geloof.

Alvorens getracht wordt in het kort weer te geven, wat Kierkegaard onder geloof verstaat, volgt hier een citaat uit „Stadia van de levensweg" over „de stille wanhoop", waaruit blijkt, hoezeer bij deze schrijver karakter, opvoeding en mensbeschouwing samenhangen, en tevens hoe sterk de band tussen vader en zoon geweest is. (Hier zouden ook „De droom van Salomo" of „De zelfbeschouwing van een melaatse" geciteerd kunnen worden.)

„Toen Swift een oude man geworden was, kwam hij in een inrichting voor geesteszieken, die hij zelf in zijn jeugd gesticht had. Hier stond hij, naar men zegt, vaak voor een spiegel, met de volharding als van een ijdele, wellustige vrouw, hoewel niet met haar gedachten. Dan beschouwde hij zichzelf en zeide: arme oude man!

Er waren eens een vader en een zoon. Een zoon is een spiegel, waarin de vader zichzelf ziet, en voor een zoon is ook de vader een spiegel, waarin de jongen zichzelf ziet in een toekomstige tijd. Toch beschouwden die twee elkander zelden, want de vrolijkheid van een opgeruimd levendig gesprek was hun dagelijkse omgang. Slechts geschiedde het een enkele keer, dat de vader voor zijn zoon, die een droevig gezicht had, bleef staan, hem bekeek, en zeide: arm kind, je leeft met een stille wanhoop.... En de vader geloofde, dat hij schuld had aan de zwaarmoedigheid van de zoon, en de zoon geloofde, dat hij zijn vader kommer berokkende; maar daarover werd tussen hen nooit een woord gewisseld.

Toen stierf de vader. En de zoon zag veel, hoorde veel, beleefde veel en werd verzocht door allerlei verzoekingen.

Maar slechts naar één ding had hij een hartstochtelijk heimwee, naar dat woord van zijn vader.

Zo werd ook de zoon een oude man, en daar de liefde alles uitvindt, leerden verlangen en ontbering hem weliswaar niet, om aan het zwijgen der eeuwigheid een mededeling te ontlokken, maar zij leerden hem wel zijns vaders stem na te bootsen, totdat de overeenkomst voor hem geen bedrog meer was. Dan bekeek hij zich wel niet in de spiegel van de oude Swift, want die spiegel was er niet meer, maar in de eenzaamheid troostte hij zich, terwijl hij de stem van zijn vader hoorde: arm kind, je leeft met een stille wanhoop. Want zijn vader was de enige, die hem begrepen had; zijn vader was de enige vertrouwde, die hij ooit gehad had, en die vertrouwdheid was een zodanige, dat zij dezelfde bleef, of zijn vader leefde of niet".

WAT VOOR KIERKEGAARD GELOOF IS

Kierkegaard heeft dus betoogd, dat wij slechts door Openbaring kunnen weten, wat zonde *is*. De tegenstelling van zonde is n.l. niet: deugd, — o ethisch woord —, maar: geloof.

Om duidelijk te maken wat hij bedoelt, neemt hij de persoonlijkheid van Socrates onder de loupe, voor wie hij tot op zekere hoogte een buitengewoon respect had. Socrates was voor hem een soort van Johannes-de-Doper-figuur, die Christus in de klassieke wereld had voorbereid. Socrates immers leerde ons mensen voor het eerst, wat existeren is; hij legde het accent beslist op de innerlijkheid, dus op de subjectiviteit, en had een persoonlijk geweten, dat hij „daemonion" noemde. Socrates was volgens Kierkegaard veel meer een existentie-filosoof dan Plato, die zich te zeer in het speculatieve verloor.

Socrates wist echter niet, wat zonde is. Hij geloofde, dat in 's mensen grond de waarheid was op te sporen als een herinnering aan de *eeuwige* waarheid. Neen, zegt Kierkegaard, de mens is niet in staat in de grond van zijn wezen

de waarheid te vinden; hij bevindt zich immers in de sfeer der onwaarheid; zijn existentie vertoont iets hachelijks, dat Socrates niet zag; de mens is in de macht der zonde.

De christelijke existentie heeft in het zondebesef haar uitgangspunt; er is geen sprake van vergeving en verzoening zonder zondebesef. Bij Socrates treedt wel de schuld op, die dan een toevalligheid is bij een toevallig individu; de zonde echter laat zich voortspinnen met een steeds langer wordende draad naar het verleden, zodat men tot de conclusie moet komen, dat ze niet toevallig, maar existentieel is. Dan is voor de ethiek alles verloren; maar de ethiek heeft zich dit verlies zelf berokkend. De enige mogelijkheid is dan: een „tweede ethiek", die opgebouwd wordt uit de dogmatiek, een ethiek, die haar thuis heeft in een geheel andere orde der dingen, waar de zonde niet geïgnoreerd wordt.

Voor die tweede ethiek bestaat niet alleen de realiteit der zonde, maar ook de onverwachte waarheid van vergeving en genade.

In „De filosofische fragmenten" (pseudoniem: Johannes Climacus) zet Kierkegaard uiteen wat volgens hem de tegenstelling is tussen de Socratische onderwijzing en de Openbaring van Christus. Socrates noemde zijn kunst maeotiek, d.w.z. vroedvrouwenkunst (zijn moeder was vroedvrouw). Wat Socrates als leraar presteerde, beperkte zich zijns inziens daartoe, dat hij uit de voorlopig onwetenden de waarheid te voorschijn haalde, die ongeboren in hen leefde. Als hij zijn werk verricht had, trad hij terug, evenals in onze tijd de wijsheidsleraar Krishnamurti, en verdween.

Kenmerk van Openbaring is echter, dat het ogenblik, waarin Zij in de mens oplicht, van buitengewone betekenis is, want in dat ogenblik manifesteert zich het Eeuwige, dat er te voren niet was. De Waarheid, die dan ons deel wordt, was ons vroeger onbekend. Integendeel, wij stonden vreemd tegenover Haar; wij hadden ons van Haar afgewend; wij bewogen ons niet als zoekers in Haar richting, en verkeerden in de sfeer der onwaarheid. De meest voortreffelijke vroed-

vrouwenkunst vermag hier niets. Er moet een scheppende handeling plaats vinden, waardoor de leerling omgeschapen wordt. God zelf moet onze leraar zijn.

Leraar? Laat zich in dat begrip, hoe verheven ook, nog uitdrukken, wat God gaat betekenen voor een mens, die te voren van de Waarheid was uitgesloten? Neen, als God ons in Christus de Waarheid schenkt, en tot nieuwe schepselen maakt, wordt Hij Redder, Verlosser en Verzoener. De wanhoop verdwijnt en de dankbaarheid jegens de goddelijke Leraar is oneindig groot.

Van wisselwerking tussen leraar en leerling, zoals bij Socrates, kan hier geen sprake zijn. De moeilijkheid is veeleer, dat leraar en leerling oneindig ver van elkaar verwijderd zijn. Gods liefde voor de mens kan een ongelukkige liefde genoemd worden in die zin, dat God en mens zich voor elkander niet verstaanbaar konden maken. Dan draagt degene, die niet begrepen wordt, het grootste leed. De liefde van God voor de mens moet een oneindige smart voor God zijn. Maar God trekt zijn schepsel uit de verlorenheid tot Zich, en laat hem in de „duizeling der vreugde" het misverstand vergeten. Hij handelt als de koning in het sprookje, die het arme meisje, dat hij liefheeft, omringt met glans en pracht, en zich voor honderd procent koning toont, zodat het meisje in eerbiedige bewondering zichzelf vergeet. En toch zou in het hart van zulk een sprookjeskoning de vrees kunnen opstijgen, of het meisje nu inderdaad gelukkig is, en vrijmoedig genoeg om te vergeten, wat ook de koning uitwissen wil: dat hij de koning is en zij maar een arm meisje. En dan ook: bij zulk een koning zou de gedachte kunnen opkomen, dat het meisje, hoe bevredigd schijnbaar, geen echt geluk zou ondervinden, omdat het hem toch niet begreep.

Met behulp van deze vergelijking demonstreert Kierkegaard nu de dwaze wijsheid van het Christendom. De eeuwige Koning wist, dat de ogen der stervelingen Zijn onverhuld licht nimmer zouden kunnen verdragen. Hij wilde

Zich openbaren, evenwel de geliefde mens niet vernietigen. Daarom kwam Hij niet als Koning, doch incognito, in knechtsgestalte. Die knechtsgestalte was geen bedelmantel, waarin de Koning Zich verborg. Neen, God was in Christus wezenlijk mens, hongerend, dorstend in de woestijn, in stervensnood aan het kruis, ons in alles gelijk. Het arme meisje kan *die* koning liefhebben, omdat hij niet meer is dan zij.

Dat is de dwaze wijsheid van het Christendom, die in geen enkel wijsgerig systeem past.

In „De filosofische fragmenten" polemiseert Kierkegaard tegen Hegel, die beweerde met zijn systeem alles te kunnen omvatten, en aan de mensen alles te kunnen leren. Maar voor een moderne Socrates, die alle subjectiviteit in de zee der objectiviteit wilde verdrinken, had Kierkegaard niet de minste sympathie!

Ook in dit boek ontbreekt de humor niet. De vraag, waar 't op aankomt, en die door Hegel niet beantwoord is, wordt aldus gesteld: „Ik, Johannes Climacus, hier in de stad geboren, nu dertig jaren oud, en een gewoon mens, gelijk de meesten, evenals een dienstmeisje, en een professor, ik neem aan, dat op mij, evenals op hen, een hoogste goed wacht, en dat het Christendom ons dat hoogste goed belooft; nu vraag ik: hoe kom ik tot die leer in de goede relatie?"

Het geloof in Christus is, evenals de liefde, een waagstuk. Het is even subjectief als de liefde. Maar.. hier is de subjectiviteit de waarheid. „De objectieve onzekerheid, vastgehouden, terwijl men zich de meest hartstochtelijke innerlijkheid toeëigent, is de hoogste waarheid, die voor iemand, die existeren wil, bestaan kan". Geloof is voor Kierkegaard niet een vast bezit; het is een dialectisch zweven, in vrees en beven, maar nimmer wanhopig.

„Ga weg van mij, verderfelijke objectieve zekerheid; red mij, o God, daarvoor, ooit geheel zeker te worden; bewaar mij tot het uiterste in de onzekerheid, opdat het dàn, als ik de zekerheid ontvang, volstrekt zeker moge zijn, dat ik

die uit genade ontvang! Want het is een leeg spiegelgevecht om te verzekeren, dat men alles uit genade ontvangt, en dan toch geheel zeker te zijn. De ware, wezenlijke uitdrukking daarvoor, dat alles genade is, is juist de onzekerheid in vrees en beven. Daar ligt het geloof, ver, even ver van de wanhoop als van de zekerheid".

Het Dagboek van 1850 bevat de volgende notitie:

„Het is duidelijk, dat ik in mijn geschriften een definitie van het begrip geloof heb gegeven, die men tot nu toe niet kende".

Onze generatie, op de existentie gericht, maar zwevend tussen veel wanhoop en weinig zekerheid, kan deze definitie verstaan, althans aanvoelen.

Terwijl Kierkegaard onder vele pseudoniemen, deze geschriften uitgaf, was hij in Kopenhagen een bekende figuur. Iedere Zondag ging hij naar de kerk; hij praatte met tal van mensen uit allerlei kringen, met boeren, dienstmeisjes en marktvrouwen — vandaar zijn grote typische woordenschat — en hij was zeer populair. Gaarne las men de eenvoudige en toch diepzinnige godsdienstige verhandelingen en preken, die hij onder eigen naam uitgaf.

KIERKEGAARD'S STRIJD

Toen Kierkegaard in het jaar 1830 student werd, waren de grote dagen van het systeem van Hegel in Duitsland al voorbij; in Denemarken echter beleefde het een soort „indian summer". Aan de universiteit van Kopenhagen poogde Martensen Hegel's dialectische methode op de theologie toe te passen. Kierkegaard werd hierdoor eerst aangetrokken; eigenlijk kwam hij nimmer geheel los van de bekoring, die deze filosofie eens op hem had uitgeoefend; zijn latere heftige oppositie is mede daardoor te verklaren. Hij bestreed Hegel met termen en methodes, aan diens eigen filosofie ontleend. Zijn verbittering hier tegen was grenzenloos. In zijn ogen was zij de meest gevaarlijke anti-christelijke le-

vensbeschouwing, die men zich denken kan. Zij verkleedde zich als een engel des lichts. In feite vervluchtigde zij de persoon van de Heiland tot een reeks ideeën, en verlaagde zij Hem tot een synthese van alle tegenstellingen van het antieke denken: pantheïsme en theïsme, tijd en eeuwigheid, wet en genade, Jodendom en Helleense religie. Alles, wat bloedig persoonlijk was, tot het kruis van Christus toe, degradeerde die duivelse filosofie tot: én .... én ....

Het echte Leven is met die filosofie in flagrante strijd.

Toen omstreeks het jaar 1860 Scholten in Leiden doceerde, zette ook deze wijsgeer-theoloog voor zijn studenten alles logisch „uit elkaar en in elkaar". „Zoiets had ik nooit vernomen", dichtte de Genestet, op zijn manier een existentialist, „'k was bevredigd, en ik vond niets dan orde en licht in 't rond". Op de markt echter, „bij 't verward gerucht van de droeve kermisklucht, voor het bleek en scheel gezicht van een ziek'lijk jankend wicht, op een orgel vastgebonden", raakte hij zijn geloof in de hooggeleerde kwijt, en zag hij in, „dat het raadselachtig leven droevig lacht met elk systeem".

Kierkegaard liep in zijn Hegeliaanse tijd eens op de Amagertorv, een van Kopenhagen's bekende straten, waar het volksleven zich afspeelde; daar werd een man in armelijke kleren gearresteerd, en ten onrechte geslagen. Niemand sprak daarover zijn afkeuring uit. Een klein geval, zegt Kierkegaard, vergeleken met alles wat er op de wereld aan onrecht en ellende bestaat. Maar.... een uiting van de zonde, die niet past in enig wijsgerig systeem.

Hegel was volgens Kierkegaard een goochelaar. Hij maakte handige toeren met de begrippen volksgeest, absolute geest, heilige geest, maar de eenvoudige gelovige werd door hem voor de gek gehouden. De menselijke persoonlijkheid gaat er bij Hegel aan; ze verwordt tot een verbijzondering van de volksgeest, de absolute geest. En de menselijke rede wordt veel hoger gesteld dan het geloof.

Kierkegaard's bestrijding van het Hegelse idealisme is niet

gericht tegen iedere wijsbegeerte als zodanig. „Ere zij de filosofie; geprezen zij een ieder, die zich ernstig met haar bezighoudt". Maar de filosofie heeft haar grenzen; niemand kan met zijn rede de grond der dingen, het zuivere „zijn" bereiken; dan zou de speculatie de existentie vernietigen. Als Hegel beweert, dat er eenheid is tussen denken en zijn, verraadt hij door die uitspraak, dat hij de werkelijkheid vervluchtigt.

De existentie-filosofie constateert, zonder daarom gedachteloos te willen zijn, een distantie tussen denken en zijn. Kierkegaard noemt elk logisch systeem een mystificatie, een buiksprekerij; het is opmerkelijk, zegt hij, dat de wijsbegeerte van Hegel geen wezenlijke ethiek bevat. Dat is geenszins toevallig! Want de filosoof, die de gehele werkelijkheid in een systeem wil vangen, is verplicht, de ethiek in het eeuwige op te heffen; dan worden de absolute tegenstellingen van goed en kwaad, mitsgaders de persoonlijkheid en de vrijheid vermoord. De schuld hiervan geeft Kierkegaard aan de politieke ondergrond van het systeem. „In deze tijden", zo zegt hij, „is alles politiek.... Ik doe daaraan niet mee.... Een ongeduldig politicus, die haastig het besluit zou nemen, in mijn geschriften te neuzen, zal weinig tot zijn stichting vinden: het zij zo. Indien hij daarentegen gemoedelijk een beetje geduld zou kunnen opbrengen, ben ik er van overtuigd, dat ook hij, zelfs door korte aanduidingen, die in deze bladen worden meegedeeld, hierop opmerkzaam zou worden gemaakt, dat het religieuze de gelouterde weergave is van datgene, wat een politicus, voor zover hij werkelijk het menselijke en de mensen lief heeft, in zijn meest gelukkige ogenblikken gedacht heeft, ook al zou hij het religieuze onpractisch vinden, te hoog en te ideëel". De meeste politici zijner dagen lazen echter zijn „bladen" niet, en voelden zich veilig in hun eigen systeem.

Kierkegaard had een ver vooruitziende blik. De Pruisische staatsvergoding, door de Hegelse filosofie gesteund, later culminerend in het Duitsland van Hitler, negeerde de per-

soonlijkheid. Dit alles kondigde zich in 1850 reeds aan; het was als het rommelen van de donder aan verre horizon. En lang voor Europa van Marx gehoord had, vermoedde Kierkegaard, dat eens het Idealisme van Hegel, de zelfontplooiing van de Idee, zou omslaan in de naturalistische ontwikkelingsleer, en dat dan niet de „geest", maar de „materie" het organiserende principe zou worden. Dan zou er, zo meende Kierkegaard, geen enkeling met eigen verantwoordelijkheid meer zijn, en dan zouden de massa's de vooruitgang bepalen. Ja, dan zouden de gedachten der massa als redelijk en zedelijk bestempeld worden. Tegen de massa, die zich in het revolutiejaar 1848 op het publieke toneel vertoonde, waarschuwde Kierkegaard. Soms deed hij oerconservatieve uitspraken. Hij was echter niet behoudend uit conserva-egoïsme; het was er hem niet om te doen zich in een bevoorrechte positie te handhaven, en hij gaf weinig of niets om de bestaande maatschappelijke ordening; hij was slechts daarvoor bevreesd, dat de enkeling in de verdrukking zou komen, en dat uitsluitend de massa het recht en de ethiek bepalen zou. Levende in de landbouwstaat Denemarken toonde hij niet 't minste begrip voor wat in de geïndustrialiseerde landen Engeland en Frankrijk aan afschuwelijke arbeiderstoestanden ontstaan was. Daarover was in zijn tijd toch reeds het nodige gepubliceerd. Politiek was hij een kind.

Zijn hedendaagse bewonderaars, de existentialisten, volgen hem in dit opzicht niet; Sartre kiest niet slechts voor individuele, maar ook voor sociale moraal; hij ziet het kwaad niet slechts in mensen, doch ook geobjectiveerd in systemen.

Waarom zou men niet „progressief" kunnen zijn, en toch Kierkegaard's visie waarderen? Waarom zou men niet van harte kunnen erkennen, dat thans de gezamenlijke opbouw van de maatschappij allereerst onze ethiek moet bepalen, en toch weten, dat een ieder in het leven een persoonlijke opdracht ontvangt, en zijn eigen geheim met God heeft? De

botsing tussen existentialisme en socialisme is er slechts dan, als dit laatste de mens wil doen opgaan in de massa. Waar het respect voor de enkeling ontbreekt, zo zeggen de existentialisten, daar regeert de „naamloze men", de „openbare mening", en daar vervalt de mogelijkheid, dat de enkeling zich persoonlijk verantwoordelijk en schuldig voelt. Kierkegaard voegt hieraan toe: „Dan is er geen gericht noch genade, noch een bron, waaruit het persoonlijke nieuwe leven zou kunnen opwellen".

In de eerste helft van de 19de eeuw heeft Kierkegaard ons probleem gezien. Reeds toen constateerde hij, dat niemand de door hem aangeduide beweging zou kunnen tegenhouden, en dat de door de machtigen verspeelde autoriteit nimmer zou kunnen worden herwonnen. „Tegen de troosteloze bosbrand der abstractie, die de massa doet ontbranden, zullen de mensen zichzelf moeten beschermen. Zij zullen òf op hol slaan, duizelig geworden door de oneindigheid van het abstracte, òf gered worden door een wezenlijk geloof. Als enkelingen kunnen zij Christenen worden".

De tragedie is, dat de kerk hen niet van dienst zal kunnen zijn.

STRIJD TEGEN DE KERK

Kierkegaard kwam tot de droeve slotsom, dat de kerk niets deed om de ontwikkeling tegen te houden, die vast en zeker tot degeneratie en ondergang van Europa leiden zou. In zijn ogen was de kerk in hoge mate schuldig. De Deense staatskerk had de gevaarlijke illusie geschapen, dat wij allen Christenen zijn, zonder ook maar het vermoeden te hebben, wat Christendom eigenlijk is. Fel satirisch en eenzijdig tekent Kierkegaard de portretten van de leden der kerk; hij hekelt de Deense doop (hoe gratieus besprenkelt de dominee in zijden gewaad het hoofdje van de baby drie keer, en hoe bevallig droogt hij daarna zijn handen met een handdoek

af!); hij bespot de aanneming tot lid van de kerk, de deelneming aan het Heilig Avondmaal, het kerkelijke huwelijk. Het hoofd van de mensen, die deze plechtigheden ondergaan, loopt immers om van andere dingen!

Die suggestie van de kerk, dat wij allen Christenen zijn, is misdadig. Hoe geheel anders was de situatie in de sfeer van het Nieuwe Testament! Was het toen gevaarlijk Christen te worden, thans in Denemarken is het voordelig. „In dit land bloeit de orthodoxie; er is geen ketterij, geen schisma; maar men speelt, men speelt met het Christendom".

Kierkegaard was niet de enige, die toentertijd het verwereldlijkte Christendom bestreed. Wie in Zwitserland, Frankrijk of Nederland de mannen van het Réveil beluistert, weet, dat er overal tegenstand was tegen de accomodatie-pogingen van de kerk; het is lang niet zeker, dat Sören, de meest intelligente én de meest moderne aller verzetshelden, van dit alles op de hoogte was.

Samen met hen allen opponeerde Kierkegaard ook tegen de kerk, omdat die gepoogd had, haar boodschap te verstevigen door leningen te sluiten bij de wereldse wetenschap en cultuur. Daardoor had zij de gevaarlijke illusie gewekt, dat kerk en wereld te verzoenen zouden zijn, en zich de mogelijkheid afgesneden, het gericht èn de genade met volmacht te verkondigen. Door zijn bittere en snijdende geschriften wilde Kierkegaard de kerk op het hart binden, dat zij zich uitsluitend aan de verkondiging van het Nieuwe Testament had te houden. Hij verlangde niet van haar, dat zij dit voor honderd procent op staande voet zou doen; wel eiste hij, dat zij eerlijk zou bekennen: in het belang van de menselijke zwakheid hebben wij het Christendom verdund, water in onze wijn gedaan. Met spanning wachtte hij jaren lang, tot de kerk dàt tenminste zou erkennen; hij sidderde bij de mogelijkheid, dat zij zou volharden in haar wereldse gezindheid; hij zou, indien zij deed, waar hij naar snakte, bereid geweest zijn, haar voorlopige zwakheid met haar te

delen, en haar te dienen. Kierkegaard stelde vooral zijn hoop op bisschop Mynster, die hem later teleurstelde.

Jacob Peter Mynster (1775–1854) was in veel opzichten Kierkegaard's geestverwant. Hij opponeerde tegen veel in de kerk, dat ook Sören's verzet opwekte, niet zonder moed, en stond nu eens dicht bij, dan weer ver af van de eenzame filosoof, wiens aanvallen op het officiële Christendom hem pijn deden. Toch sprak Kierkegaard tijdens het leven van bisschop Mynster niet alles uit, wat hem op het hart lag; jegens de biechtvader van zijn vader toonde hij een zekere piëteit. Toen echter bisschop Mynster in het jaar 1854 overleed, en professor Martensen hem in een rouwdienst als een getrouwe getuige van de Waarheid verheerlijkte, werd juist die rede voor Kierkegaard de rode lap voor de stier. In openbare vlugschriften bestreed hij, dat Martensen, de Hegeliaan, een Nieuw-Testamentische volmacht zou bezitten. Hij riep zijn medeburgers op de godsdienstoefeningen niet langer te bezoeken. Hoewel hij zich ongemotiveerd grof uitte, toonde hij zich geen dweper, en wierp zich niet op als een profeet. Wel hoopte hij op de komst van zulk een profetische figuur, die de zuivering van de kerk zou voltooien.

Zijn aanvallen op de kerk en op de Hegelse filosofie deden hem tenslotte minder kwaad dan die op de pers. Hij beschuldigde de couranten, dat zij de openbare mening bedierven, aan de mensen hun eigen oordeel ontroofden, en zo het verval van Europa voorbereidden. „Wat wij nodig hebben, is een Pythagoreïsche stilte". „Er is een veel groter behoefte aan gezelschappen, die beloven geen nieuwsbladen te zullen lezen dan aan geheel-onthoudersverenigingen". „Als ik vader was, en een dochter had, die zich had laten verleiden, zou ik om haar niet wanhopig zijn; ik zou op haar redding hopen. Maar als ik een zoon had, die journalist werd, en dat baantje gedurende vijf jaar voortzette, zou ik hem opgeven". Geen wonder, dat de kranten tegen hem ageerden.

Bekend is zijn jaren lange strijd met „Korsaren" (De zee-

schuimer), het ietwat ordinaire, uitstekend geredigeerde spotblad van Kopenhagen, dat door een ieder gelezen werd. Zo werd Kierkegaard een man, die in alle gezinnen besproken werd. Kleine jongens riepen hem op straat na, als hij zijn geliefkoosde wandelingetjes ging maken. Het meest kwetste hem, dat de gewone man van hem ging vervreemden, en hem als een beminnelijke dwaas begon te behandelen. Kierkegaard leed meer onder deze „vervolging" dan men misschien van hem zou verwachten, een bewijs te meer, hoezeer lasterpraat zijn doel kan treffen.

Negen maanden, nadat hij zijn eerste artikel, dat de kerk aanviel, gepubliceerd had, en alles, wat hij te zeggen had, op de spits had gedreven, kreeg hij op straat een flauwte (2 Oct. 1855), en werd naar het Frederikszickenhuis gebracht. Hij had toen juist van zijn bank het laatste bedrag opgenomen, dat hem van zijn erfenis restte. In de volgende dagen, terwijl hij leed aan een vaag te diagnostiseren ziekte, discussieerde hij met zijn jeugdvriend Ds Boisen, die hem altijd trouw gebleven was. Boisen zeide, dat zijn aanval op de kerk te fel was geweest. Sören antwoordde: „Zo moest het zijn, want anders helpt 't niet. Het eenzijdige correctief heeft de functie de algemene balans te herstellen". Hij stierf zonder het Heilig Avondmaal te nuttigen, tegen het Lutherse gebruik in, omdat hij dit niet uit de hand van een geordend predikant wilde ontvangen, zelfs niet uit die van Boisen. Als grafschrift verlangde hij een Deens gezang, dat in vertaling aldus luidt:

Nog maar een korte tijd,
Dan is 't gewonnen,
Dan wordt mijn aardse strijd
Niet meer begonnen.
Dan mag ik laven mij
In hemelbeken,
En eeuwig, eeuwig vrij
Met Jezus spreken.

Dat zijn begrafenis niet in een rel ontaardde, werd voorkomen door het tactvolle optreden van Sören's enige broer, die nog in leven was, Ds Peter Kierkegaard. Deze hield een indrukwekkende toespraak. Toch was er nog een ontboezeming aan het graf van een dergenen, die meer met Sören sympathiseerden; deze man eiste o.a., dat de passage uit de „Openbaring van Johannes", die tegen de lauwe gemeente van de Laodicensen gericht is, zou worden voorgelezen. De Amerikaanse Kierkegaard-deskundige Lowrie merkt hierbij op: „Dat was ongetwijfeld erg shocking, maar Sören Kierkegaard rustte in vrede, en ik kan mij niet indenken, dat die vrede verstoord werd door de wetenschap, dat het vuur, door hem ontstoken, voortging te branden."

EEN DER GROOTSTE SCHRIJVERS VAN EUROPA

In een zijner geschriften geeft Kierkegaard het woord aan een gefingeerd persoon, die hij „mijn dichter" noemt:

„Deze auteur (n.l. Kierkegaard) leed, omdat hij een genie in een provinciestad was. De standaard, die hij hoog ophief, was in het algemeen te hoog voor zijn tijdgenoten; hij drukte hun autoriteit te veel naar beneden.... Eerst hebben zijn landgenoten er wel over gediscussieerd, hoe 't mogelijk was, dat iemand over zulke grote talenten beschikte, maar tenslotte kwamen zij tot deze conclusie: alles kan worden verklaard door zijn hoogmoed, en hij werd eenzaam.... En toch is het waar, dat ook hij hier op aarde vond, wat hij zocht. Hij was een persoonlijkheid, en hij werd dit meer en meer. Hij diende de zaak van het Christendom; zijn leven was vanaf zijn kindsheid op wonderlijke wijze toebereid voor die dienst. Hij volbracht een groot werk; hij zette in termen van reflectie op volmaakte wijze uiteen, wat het Christendom is, en wat het betekent een Christen te worden. Dit was zijn reinheid van hart: dat hij één ding wilde. Evenals Maria koos hij het beste deel. Wat is het beste deel? Het is: God, en daarom is het: alles. Maar het

wordt het beste *deel* genoemd, omdat het gekozen moet worden. Men krijgt niet zomaar alles cadeau; het beste deel, dat niettegenstaande alles alles is, moet worden *gekozen*.... Zijn tijdgenoten klaagden er gedurende zijn gehele leven over, dat hij de prijs niet wilde verlagen, en toegeven. En dat is nu juist de lofrede, die komende tijden op hem zullen uitbrengen. Maar de grote onderneming, die hij op touw zette, verblindde hem niet. Daar hij als schrijver een overzicht over het geheel had, begreep hij ootmoedig, dat dit geheel betekende: zijn eigen opvoeding tot het Christendom. De dialectische structuur, die hij tot volmaaktheid bracht, had hij aan niemand ontleend, doch het minst aan zichzelf. Als hij die oorspronkelijkheid aan iemand zou willen toeschrijven, dan moest het zijn aan de Voorzienigheid, aan wie zij dan ook toegeschreven werd, dag aan dag, en jaar op jaar, door deze schrijver, die historisch stierf aan een dodelijke ziekte, maar die poëtisch stierf aan zijn verlangen naar de Eeuwigheid, waar hij zonder geïnterrumpeerd te worden, niets zou hebben te doen dan: God te danken."

De lofspraak der komende tijden. Laat kwam ze. Maar ze kwam.

De Denen hebben natuurlijk altijd wel geweten, dat er een excentrieke profeet onder hen geleefd had. De Deense theologen hebben gedurende de 19de eeuw in zijn moeilijke geschriften gebladerd, en vaak hun hoofden geschud; sommigen van hen hebben hem met meer of minder inspanning bestudeerd. Zij hebben waarschijnlijk wel profijt getrokken van zijn prachtige, onder eigen naam uitgegeven verhandelingen en preken, die zelden werden uitgesproken („Liefdedaden", „Oefening in het Christendom", „Drie preken bij het Avondmaal op Goede Vrijdag" over De Hogepriester, De Tollenaar en De Zondares). *Deze verhandelingen en preken leggen bijna altijd de nadruk op het practisch Christendom.*

De Deense wetenschappelijke en culturele wereld liet Kierkegaard liggen, totdat de Kopenhaagse hoogleraar

Georg Brandes zijn boeken uit hun schuilhoek haalde. Brandes was de eerste, die de literatuurgeschiedenis vanuit een wijsgerig-politiek standpunt bekeek; hij schreef in grootse stijl, diepzinnig en toch elegant, en werd een Europese beroemdheid. Deze Brandes ontdekte Kierkegaard, en noemde hem een fijn dichter en origineel denker, die het echter uit autoriteitsgeloof niet gewaagd had de copernicaanse zwenking te voltooien en vrijdenker te worden, evenmin als drie eeuwen vroeger de Deense astronoom Tycho Brahe 't had durven te bestaan, het centrum van zijn systeem naar de zon te verleggen. Brandes, die ook voor het eerst de aandacht van Europa op Nietzsche vestigde, werd in zijn eigen agnostische overtuiging gesterkt door Kierkegaard's critiek op het Christendom.

Omstreeks de eeuwwisseling begon het schijnsel van een ruimere belangstelling op Kierkegaard te vallen; in Duitsland verscheen een volledige vertaling van zijn werken, en men begon overal hem te bestuderen en over hem te schrijven. Dit laatste had hij smalend voorspeld: „De enige, die pleizier van mijn leed zal hebben, zal de toekomstige professor zijn".

Na de wereldoorlog van 1914—'18 werd ongeveer alles, wat Kierkegaard ooit schreef, vertaald in de grote cultuurtalen, in het Frans, het Engels-Amerikaans, thans ook in het Italiaans.

Psychologen, die met het scherpe hakmes der moderne zielkunde zich een weg pogen te banen in het oerwoud, waarachter hij zich verbergt, noemen hem neurotisch, maar desondanks of daardoor een der meest interessante schrijvers van de 19de eeuw.

Moderne auteurs, b.v. Thomas Mann, De Unanumo en Rilke bewonderen hem. De Joodse wijsgeer Martin Buber zegt, dat de 19de eeuw slechts twee werkelijk grote schrijvers heeft voortgebracht: Kierkegaard en Dostojewsky.

Het werk van de meest beroemde huidige theologen: Barth, Brunner en Niebuhr is zonder zijn invloed niet te

denken. De Amerikaan Niebuhr noemt hem: de diepste vertolker van de psychologie van het godsdienstig leven sedert Augustinus. Wonderlijk, dat er invloed van hem uitstroomt in het eens zo optimistische Amerika? Niet moeilijk is 't, dit maatschappelijk te verklaren.

De Duitse wijsgeer-theoloog Karl Heim verklaart: „Als Sören Kierkegaard tot ons volk had behoord, zou de Duitse wijsbegeerte, en daardoor de Duitse geschiedenis een andere geweest zijn". Een uitspraak, die misschien wel merkwaardig is, doch waarachter men vele vraagtekens plaatsen kan.

Tal van verwarde draden leiden van Kierkegaard naar het moderne existentialisme. Na de wereldoorlogen kon men zich nergens meer in het oude denken thuisvinden: het laatste spoor van harmonie en vertrouwen was in Europa verdwenen. Het éne thema: de bedreigde situatie van de mens werd in talloze variaties uitgewerkt. Wat men in Europa aantrof en eerlijk als het bestaande kon erkennen, waren de harde en directe levensfeiten: honger, angst, zorg, strijd, pijn, dood, walging en eenzaamheid. Het uiterste pessimisme ging heersen; alle menselijke idealen waren te pletter geslagen; alles wat de mens zich had voorgesteld en gedroomd, was uitgelopen op het Niets. (Een levensvisie, waartegen de „progressieven" vanzelfsprekend protest aantekenen.)

Men kan de moderne existentiefilosofie een poging noemen, al die menselijke wanhoop in romans, toneelstukken en verhandelingen te beschrijven en te registreren. Als het enige positieve blijft dan, dat men desondanks innerlijk vrij moet zijn, op zijn post staan, zijn plicht doen. (Voorbeeld van dit laatste: „La peste" van Albert Camus.)

Vele donkere woorden, door de moderne existentialisten gebruikt, zijn dus reeds bij Kierkegaard te vinden, doch de christelijke tegenpool, die *zijn* kompas aanwees, wordt door hen als een wensdroom beschouwd. De mens van de 20ste eeuw heeft opnieuw een copernicaanse zwenking gemaakt, en zijn centrum van God naar het Niets verlegd, zoals Georg

Brandes het wenste. Sartre is daarvan de meest bekende representant. Een volgeling van Kierkegaard kan men *hem* niet noemen.

Toch zijn er uitzonderingen. De existentialist Gabriël Marcel is een gelovig Katholiek. En een der meest belangrijke existentiefilosofen van onze tijd, Karl Jaspers, ziet de unheimliche wereld vol toespelingen op iets geheel Anders, maar dat geheel Andere opent zijn poorten niet. Jaspers heeft al die toespelingen en tekenen even lief; Kierkegaard zou hem misschien een Don Juan der religie genoemd hebben, niet in staat, de Enige te kiezen, die werkelijk beminnenswaard is. Kierkegaard zou gezegd hebben: Jaspers hoort de klokken luiden, maar weet niet vanwaar de klank komt, noch wie de klokkenluider is.

Toch, het essentiële, waarin zij allen, Sartre en Jaspers, Marcel en Kierkegaard, met elkander overeenstemmen, is dit, dat ze strijden voor het recht van de enkeling, die door geen systeem vermoord mag worden.

Wel is een waarschuwing nodig voor allen, die zich in Kierkegaard verdiepen. Hij heeft oneindig veel te geven, maar zijn fascinerende persoonlijkheid kan gevaarlijk zijn.

Zijn subjectivisme heeft een te grote minachting voor objectieve normen. Zijn solo-geweten miskent, dat er een gemeenschap van ernstige mensen kan zijn, die complementair werkt. Zijn gevoelens van angst en wanhoop zijn op de rand van het neurotische, en het is geen uitgemaakte zaak, dat mensen met een natuurlijk levens- en godsvertrouwen onernstig zouden zijn. Zijn visie op de kerk ziet aan de waarheid voorbij, dat iedere kerk in schamelheid, in aarden vaten, de schat van het Evangelie toch voortdraagt. Zijn aanval op een fijn mens als bisschop Mynster, die ook een wereldse taak had te volbrengen, was te fanatiek en daardoor liefdeloos. Zijn verdediging van het recht van de enkeling, hoe belangrijk ook, was toch eenzijdig, omdat elke enkeling, als 't er op aankomt, zijn vuurproef moet afleggen in de gemeenschap!

Kierkegaard's tijd is nu gekomen. Bewogen richten velen de aandacht op hen, die in alle tijden tegen de stroom hebben opgezwommen, die de gedachten-patronen van hun tijd niet hebben aanvaard, de zevenduizend, die de knieën niet voor een systeem hebben gebogen. Tot hen behoort Kierkegaard. Thans wordt zijn inspanning beloond, gelijk hij dit eenmaal verwachtte. Hij ging een lijdensweg, waarvan de details hem bekend geweest zijn; hij voelde zich een „proefmens", door wie God aan de wereld wilde tonen, hoe een „ridder des geloofs" zich gedragen moet. Hij wilde bewust de uitzondering zijn, en geofferd worden voor de opvoeding der mensheid.

Tegenover een dergelijke volgehouden spanning zwijgt de critiek.

LITERATUUROPGAVE

Kierkegaard's *Samlede Vaerker* zijn uitgegeven door Drachmann, Heiberg en Lange; de meest gebruikte Duitse vertaling is die van Gottsched en Schrempf: *Gesammelte Werke.* Door Em. Hirsch wordt thans een nieuwe Duitse vertaling vervaardigd, uitgegeven bij Eugen Diederichs Verlag, Düsseldorf-Köln, waarvan reeds enige delen verschenen zijn.

ENIGE WERKEN OVER KIERKEGAARD.

Dr W. Leendertz, *Sören Kierkegaard,* 1913 (Dissertatie).

Dr M. van Rhijn, *Sören Kierkegaard,* Utrecht, 1941.

Dr P. H. Esser, *Uren met Kierkegaard.*

A. F. C. van Dijk, *Perspectieven bij Kierkegaard,* 1940.

Arnold Gilg, *Sören Kierkegaard,* München, 1926.

F. Lowtzky, *Sören Kierkegaard,* Das subjektive Erlebnis und die religiöse Offenbarung, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1935.

A Kierkegaard Anthology, Edited by Robert Bretall, Oxford University Press, 1947.

Het Franse standaardwerk is: *Études Kierkegaardiennes,* van Jean Wahl, 2 vols, Paris, 1938.

Het meest geroemde Amerikaanse werk is: *Kierkegaard,* van Walter Lowrie, 636 pp., Oxford, 1938.

Voorts:

Dr T. Dokter, *De structuur van Kierkegaard's oeuvre,* 1936.

J. Sperna Weiland, *Philosophy of existence and Christianity,* (Dissertatie); een confrontatie van Kierkegaard en Jaspers, Assen, 1951.

Hans Redeker, *Existentialisme,* De bezige Bij, Amsterdam, 1949, blz. 47-65.

Dr Bernard Delfgaauw, *Wat is existentialisme?,* blz. 9-17.

Olaf Pedersen, *Van Kierkegaard tot Sartre,* Nederlands van Johan Winkler, Het Wereldvenster, Amsterdam.

HOOFDFIGUREN
VAN HET MENSELIJK DENKEN

De boekjes in deze reeks beogen een beknopte inleiding te geven tot het denken van die figuren, die op het geestesleven van onze tijd grote invloed uitoefenen.

De serie wil voorzien in de algemene behoefte aan een eerste oriëntatie omtrent de stromingen en hoofdfiguren van onze tijd.

De boekjes zijn geschreven door deskundigen en gesteld in algemeen begrijpelijke vorm.

Behalve dit deeltje verschenen in dezelfde serie

KARL BARTH, door *E. L. Allen.*
EMIL BRUNNER, door *E. L. Allen.*
FREUD, door *Jhr Dr W. H. Alting van Geusau.*
J.-P. SARTRE, door *J. Plessen, Litt. Drs.*
MACHIAVELLI, door *Prof. Mr Dr J. Barents.*
KARL MARX, *door J. de Kadt.*
EINSTEIN, door *Prof. Dr H. Freudenthal.*
PLATO, door *Dr G. J. de Vries*
SCHWEITZER, door *Prof. Dr C. J. Bleeker.*
NIETZSCHE, door *Mr Josine W. L. Meijer.*
CONFUCIUS, door *Jef Last.*
GOETHE, door *G. H. Streurman*

In voorbereiding is o.a.:
DARWIN, SPINOZA, enz.
Prijs per deeltje *f* 1.45.

UITGEVERIJ BORN N.V.
ASSEN / AMSTERDAM